

4. Ткаченко Т.В. Основи формування професійно-педагогічної культури вчителя музики й співу/ навчально-методичний посібник. – Харків, 2005. – 181с.
5. Ткаченко Т.В. Теоретико-методичні основи формування професійної культури вчителя музики (монографія) Т.В. Ткаченко 348 с.
5. Гріньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти) / В.М. Гріньова. – Харків, 1998. – 399 с.
6. Гребенюк Н.С. Основи вокальної методики. Програма для вокальних факультетів музичних вузів. Київ : Методичний кабінет навчальних закладів мистецтва і культури. – 1996. – 20 с.

A voice language as basis of professional teacher of his ability to use a language in a certain situation is examined in the article, intercourse and others like that.

Key words: language, diction, articulation, voice, voice intercourse.

УДК 77(477)(092)

Урсу Н.О., Підгурний І.С.

ФОТОХУДОЖНИК МИХАЙЛО ГРЕЙМ І ЙОГО РОДИНА

Стаття присвячена особі фотомитця М.Грейма, що працював на теренах Східного Поділля у другій половині ХІХ ст., та його родинному колу.

Ключові слова: родина, фотографія, фотозаклад, фотоколаж, пам'ятка, формат.

Коли йдеться про творчість М. Грейма, мається на увазі унікальна колекція створених ним фотографій, нумізматики, а також збірка етнографічних раритетів та предметів старовини. Життєвий шлях Михайла Грейма віддзеркалений певною мірою в публікаціях вчених і літераторів різних галузей, серед яких були краєзнавці А. Прусевич, Н. Козлова, Є. Назаренко, Г. Осетрова Л. Баженов; історики Ю. Гажтецький, А. Паравійчук, А. Квятковський, С. Щепанський, О. Завальнюк, О. Комарніцький та інші, котрі у своїх працях торкалися окремих фактів з біографії видатного на теренах Поділля фотографа, нумізмата, колекціонера, краєзнавця, науковця та громадського діяча М. Грейма. Численні публікації використовують художні фотографії М. Грейма для ілюстрування розмаїтих за змістом текстів, але особистість фотохудожника, нумізмата, колекціонера дотепер залишалася майже поза увагою, тому, *мета статті* – висвітлити особу та родинне коло фотохудожника Михайла Грейма.

Відома дата появи Михайла Грейма у Кам'янці-Подільському – 1852 рік, коли він приїхав до міста і приступив до роботи у Губернській друкарні. Значно рідше можна зустріти дату та місце його народження – 15 вересня 1828 року у місті Желехові (85 км від Варшави) Привіслянського краю (нині Гарволінського повіту Мазовецького воєводства Польщі) у сім'ї міщанина. Після закінчення повітової школи М. Грейм поїхав до Варшави, де навчався друкарської та фотографічної справи. 1848 року йому надали звання друкаря-складача та фотографа (нової на той час професії).

Спочатку працював в одній з друкарень Варшави і в 1848 р., після іспиту, отримав диплом на звання складача від Товариства варшавських друкарів, а пізніше – у поєзуїтській друкарні в Любліні. У тому ж 1848 році М. Грейм вступає до Товариства друкарів у Варшаві. Цей факт відображено на зворотному боці паспарту фотокарток, де на стрічках, що утворюють своєрідний герб, вміщено надписи про членство автора, фотографій у шести різноманітних товариствах, як на теренах Поділля, так і за кордоном.

У 1852 році М. Грейм був викликаний подільським віце-губернатором Пфелером і призначений старшим складачем у губернську друкарню. Вже за чотири роки роботи в друкарні М. Грейм став її наглядачем (керівником) і на цій посаді пропрацював до 1872 року. Важко визначити причини, через які він залишив друкарню. Існують припущення, що М. Грейм був відсторонений від роботи у друкарні губернського уряду, як виходець з Польщі, за іншими версіями механічна робота не задовольняла творчої жаги талановитого за покликанням та освітою фотографа.

У 1862 році його було обрано членом Товариства подільських лікарів, яке пізніше було реорганізовано, але він залишався членом й надалі та деякий час виконував у Товаристві обов'язки бібліотекаря. У 1872 році він вирішив повністю присвятити себе улюбленій справі і звільнився з друкарні.

У 1872 році М. Грейм викупив фотографічний заклад Йосипа Кордиша та відкрив власне фотоательє (фототипію і типографію), хоча його фотознімки вже згадуються, починаючи з 1864 р. Фотозаклад М. Грейма, що знаходився у Старому місті, був хоча не першим, але швидко став найкращим – якість та художній характер робіт вирізняв його з-поміж конкурентів. Житлові будинки, що знаходилися по вулиці Татарській, 16-18, а саме на куті Гімназійного провулку і вулиці Татарської, були об'єднані в одну споруду під час перебудови у першій половині XIX ст. Він прибудував до будинку фотографічний павільйон з односкатним дахом, одна частина якого була під черепицею, інша – заскленою, закупив обладнання для невеликої друкарні та організував літографську майстерню, випускаючи листівки.

Для виконання професії фотографа потрібний був дозвіл губернатора. Дозвіл міг ще бути відібраний. Цей збіг обставин викликав видимі наслідки: реверси картонів, на яких у закладах наклеювали фото, що збереглися дотепер, мають надпечатки: «*Artis amica nostrae – Charles Joseph Migurski, Photographe a Odessa*»; «*Joseph, Kordysch, Kieff, Photographe de l'Universite de St. Vladimir*».

У 1860 роки для заохочення населення з'являються так звані мальовані задники різного характеру. На полотняних гобеленах, а то й на картоні, як на театральній сцені, були зображені старовинні замки, античні руїни, казкові доріжки, озера, ріки, водоспади і, навіть, моря. Іноді фони – руїни з каміння, дерева з листям – насправді робилися з пап'є-маше. Фотографу необхідно було мати хоча б з десяток таких фонів. На фото Грейма чітко простежуються такого роду декорації.

На світлині, надісланій М. Греймом у 1892 році у складі подарунку Елізі Ожешковій на 25-річчя письменницької діяльності, ательє вже виглядає дещо інакше, ніж перед купівлею будинку. Дах двоповерхового будинку та частково пульпітовий дах входу у майстерню вже вкритий бляхою (засклена частина даху залишилася незмінною). Одна з великих вертикальних стін також була повністю зі скла, що надавало світлу можливість проникати у приміщення і пронизувати фотомайстерню до віддалених куточків. Будинок символічно сфотографовано на тлі мінарету Кафедрального костелу, вказуючи на християнську конфесію, до якої належав його господар. Над пульпітовим дахом, між першим і другим поверхами, майже по ширині всього будинку, великими літерами французькою мовою написано «PHOTOGRAPHIE», над написом розміщено прізвище фотографа і три отриманих у різні роки символічних медалі великого розміру, ліворуч – російська літерація прізвища Грейм, праворуч – польська. У відкритому вікні ательє можна побачити бородатого чоловіка та жінку у темній сукні, мабуть подружжя господарів. Перед будинком розміщено дерев'яну тумбу темного кольору, на якій продемонстровані види та формати фотознімків, які можна було замовити у закладі. Попереду входу до майстерні – розбитий палісадник, в якому можна побачити рослини-в'юнки, що обвивають вертикально натягнуті мотузки. Дворик перед фотомайстернею чистий, охайно вимощений бруківкою. Дбання про гідний образ та представницький вигляд фотоательє надавали можливість фотографу включати знімки власного закладу у

склад презентів для друзів та приятелів, з якими він листувався. Водночас, сам фотопавільйон з його скляним дахом і типово м'яким освітленням значною мірою перешкоджав віддзеркаленню найбільш характерних рис в образі людини, які так яскраво виявляються при зйомці на сонці. Ще й до того ж надмірна ретуш, а також нерозуміння значення композиційної побудови портрета наклали свій відбиток на фотознімки періоду близько 1900 року. У той час нікому не спадало на думку прагнути до отримання характерних, життєво-правдивих зображень. Портрети – це товар, який приймався без жодної критики. Переважним розповсюдженням користувалися поясні портрети («візитні» фотокартки) і колінні портрети («кабінетні» фотознімки). Ці світлини друкувалися із застосуванням трафаретів. Такі портрети з начисто «приглажденими» особами користувалися успіхом; їх дбайливо зберігали в сімейних альбомах [, с. 13].

Варто розглянути фотографії власної особи, які М. Грейм люб'язно вислав у складі дару Елізі Ожешковій. Напис його рукою свідчить, що знімки виконано на бажання Вельможної Пані Елізи Ожешкової, а також, що всі вони зроблені впродовж періоду 30 років. У кожній із чотирьох світлин відчувається повага до себе, почуття власного етосу та гідності, а у сигнатурах звучить тонке почуття гумору: «...як додаток до збірки типів подільських «прибульців», 27 січня 1892 року» [ ]. Дар супроводжується власноручним листом: «Шановна Пані і Срібна Ювілярко! За прекрасні (в «Краю») «Визнання» складаю новорічні поздоровлення: Здоров'я!...аж до Золотого ювілею, потім Діамантового. А за прекрасні для людства чини – скромний дар: подільські в образках «Низини» дозвольте прийняти від незнайомого шанувальника і найвідданішого слуги Михайла Г. P.S. При низинах є, бо мусять бути, пагорби і трохі гір. М.Г.».

Шлюб з Октавією з родини Вагнерів М. Грейм узяв у 1853 році. Сім'я була цілком «пристойна», але занадто збідніла. Йосип, син Йосипа Домініка, Вагнер, за фахом був друкарем. У першій чверті ХІХ ст. став власником друкарні, що знаходилася у Міньківцях, територіях, які належали родині Мархоцьких. Це була переносна друкарня, яку Ігнатій Сцібор-Мархоцький туди допровадив. Далі, близько 1831 року, вона була недовго розміщена в Дунаївцях, близько 1832 року встановлена в Кам'янці-Подільському, як перша польська друкарня. Дочкою Йосипа Вагнера й була Октавія.

Створена М. Греймом у Кам'янці родина була численна. Бракує лише одного імені – його доньки, яка померла у 1870 р.; один з друзів висловив з цієї okazji у листі співчуття. Натомість, відомі імена 5 дітей Михайла. Це були 3 сини: Йосиф, названий на честь дідуся, Ян і Фелікс, а також 2 доньки – Модеста, хресним батьком якої був фотограф Йосиф Кордиш, і молодша Вергілія [, с. 184]. Обидві доньки М. Грейма також мали художні здібності. Модеста разом зі своєю сестрою збирала писанки. Вона поїхала до Варшави, тут у травні 1892 року зустрілася з другом батька, відкривачем таланту Яна Грейма, Титусом Малешевським. Потім повернулася до Кам'янця. Насправді мріяла про артистичну кар'єру. Не залишилося жодних слідів навчання у Парижі, ні навіть заручин Модести. Постає молодшої доньки, Вергілії, фото якої можна побачити на родинному панно і дві згадки в кореспонденції Кордиша: 1890 року, місяць вересень, «...що Панна Вергілія зайнялася ретушуванням і наглядом при закладі, дуже це схвалюю, фотографічна робота лише для жінок...Нехай Пані Вергілія щиро займеться позуванням і всією процедурою в лабораторії, як теж в копіюванні і ретушуванні, бо коли позбудетеся чоловічої допомоги, буде більше ладу» [, с. 204].

Йосиф Грейм-юнак учився у Зальцбурзі у 1870 році та вивчав музику. Він зникає з очей на 5 років, восени 1875 року він повинен був мати концерт у Кам'янці. Невдовзі після цього відвідав Київ у поважній справі. Разом з Кордишем він був з візитом у директора місцевої музичної школи, котрий запросив його на пробну гру

у малій залі. У лютому 1878 р. Йосиф Грейм у листі запитує Кордиша про можливість знову старатися про київську професуру, отримує відповідь, що надалі вакансії немає. При відновленні запитання, Кордиш, застосовуючи лагідні широкі словесні відступи, виразно стверджує, що Йосипу немає що їхати до Києва. Тут старший син Михайла Грейма зникає з очей на кілька років; відомо, що десь у 70-х роках перебував у Петербурзі.

Було ще два Грейма старшого покоління: один з них був стриєм Михайла, другий – рідним братом. Після обох не лишилося навіть імен, лише відомо, що власне син безіменного брата Михайла Грейма мав ім'я Зигмунт [, с. 180].

У збірці-дарі Елізі Ожешковій знаходиться фотоколаж (рис. 1) усієї родини Греймів (моя родина 15 років тому): у нижньому ряду по центру – фотографія батька Йосифа Грейма, який помер у 1879 році (дата написана на фотоколажі); обабіч батька: праворуч – самого Михайла Грейма, ліворуч – його дружини Октавії, дата смерті якої 1890 рік, теж написана від руки; верхній ряд містить знімки трьох синів: праворуч – Яна Грейма (1860-1886), у центрі – Фелікса Грейма (молодшого), ліворуч – Йосифа Грейма (старшого); з правого й лівого боків колажу – світлини двох дочок: Модести і Вергілії (молодшої) []. Доповнює враження від родини ще один, дотепер невідомий фотоколаж, знайдений авторами статті у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, який більш повно зображує родинне коло фотомитця (рис. 2). Світлина містить напис: «Вельможній Пані Гонораті Заброньській в день іменин 12 січня 1875 року з побажанням здоров'я і добробуту від М. Грейма з родиною» []. Так само, як у попередньому колажі фото окремих осіб містяться в овалі навколо напису, що свідчить про його створення саме у фотомайстерні М. Грейма. У центрі верхнього ряду – голова родини Йосиф Грейм, ліворуч якого розміщена сильно відретушована і домальована фотографія його дружини, що за якістю значно відрізняється від інших знімків; услід за нею – світлина із зображенням самого М. Грейма, а далі – фото його дружини у повний зріст. Праворуч – фотографія стрія мабуть із сином, а далі – знімок брата Грейма. Брати дуже подібні зачісками, вусами, одягом та виразом обличчя. Важко ідентифікувати наступну світлину, що зображує на повний зріст чоловіка у білому жакеті. Центром нижнього ряду є фото середнього сина Яна, ліворуч якого знімки доньок Модести і Вергілії; праворуч розташовується світлина, що зображує молодшого сина Фелікса, далі – троє дітей Михайла Грейма разом, де можна впізнати Яна і Модесту. Ця фотографія – надзвичайно важливий документ, який довгі часи лежав в архіві і лише тепер уперше впроваджується у науковий обіг.

Свідoctва сторонніх осіб стверджують: дружною була родина, закладена Михайлом Греймом. Він був добрим батьком не лише з матеріального погляду, батьком, який піклується про добробут сім'ї. М. Грейм належав до людей, які особливо дбали про родинні зв'язки і традиції, сумлінно зберігав стару кореспонденцію, додавав до неї коментарі, намагався заспокоїти безпосередні потреби і забезпечити дітям максимум виховання, так коштовного у ті часи. Усі його знання і вміння були віддані на послугу дітям: фотографія, нумізматики, майстерність у виконанні гальванотипів. М. Грейм давав родині так багато, наскільки міг.

Гордістю й біллю фотомитця був його син Ян, що помер від туберкульозу у віці 26 років. У 1886 році, після смерті сина, М. Грейм влаштував у своєму будинку картинну галерею робіт Яна Грейма (1860-1886), молодого талановитого художника. З малих років Яна виховували в артистичній атмосфері, вже у ранньому віці у нього проявлялися здібності до живопису й музики. Вчитися почав у місцевій гімназії, залишаючись під керівництвом учителя Вольського. Будучи у III класі, він отримав похвальний лист Петербурзької академії за висланий туди рисунок голови Божої Матері, виконаний з гіпсового зліпку [, с. 468]. Син фотографа почав малювати ще підлітком. Про це свідчить фотографія, яку зробив батько 30 серпня 1874 року (сину

14 років), де зображена перша рисункова модель Яна – «Старий єврей», з власноручним підписом Михайла Грейма «Перша модель для рисунку мого так рано згаслого сина Яся» []. Також Ян вчився гри на скрипці. У 1875 р. Ян виїхав до Варшави і перебував там до травня 1876 року. Близько 1877 р. за порадою Т. Малешевського і місцевих лікарів А. Й. Ролле і К. Пшиборовського був відправлений у Петербурзьку академію. Як стипендіат Польського Королівства вчився там до 1882 року (один рік був вільним слухачем, потім дійсним студентом) та отримав три малих срібних медалі (першу у 1879 році за рисунки видів Кам'янця) і одну велику у 1881 році.

Навчаючись в академіях мистецтв Петербурга (1877-85) і Мюнхена (лише один 1883 рік під керівництвом А. Вагнера), Я. Грейм, ще студентом здобув визнання. У 1884 році він повернувся до Петербурга і отримав чергові медалі: дві великі срібні, одну малу (1884) і одну малу золоту за конкурсну картину «Дедал і Ікар» [с. 468]. Загалом він здобув 8 срібних медалей – 3 великі і 5 маленьких, і 1 золоту маленьку. Останню отримав за конкурсний олійний образ, що представляв «Дедала і Ікара».

Більшість джерел зазначають, що велика колекція робіт Яна Грейма (картини, чимало портретів, акварелі, малюнки олівцем) зберігається у Національному музеї Кракова. Проте детальний пошук авторами вказаної колекції в архівах Краківського Національного музею не дав позитивних результатів. Вдалося знайти лише один малюнок Яна, підписаний автором – «Іван Грозний», датований 1880 роком, розміром 32,5 x 47,5, намальований простим олівцем і наклеєний на сірий картон []. Рисунок потрапив до музею 29.12. 1924 року і зафіксований як дар від Кароля Ролле, а пізніше президента міста Кракова. На рисунку зображена розписана фресками зала з намальованими на склепінні святими, де відбувається сцена, коли цар у гніві, скочивши з-за столу, вдарив співрозмовника і став над його лежачим тілом, тримаючи в руці жезл. Царя оточують, налякані вибухом його емоцій, придворні. Підпис авторської приналежності не викликає сумнівів, оскільки Ян часто підписував власні роботи, представляючи літери в об'ємі, підкреслюючи їх світлотіньове моделювання і акцентуючи рельєфність сигнатури мазками білил. Рисунок також підписано на паспарту червоним чорнилом, яке на даний момент майже вицвіло: «Вельможному Пану др. А. Ролле, гідному шанування вказівнику дороги до праці по двоякій стежці...вдячний до смерті Ян Грейм. Кам'янець-Подільський, 31. 07. 1880 р.».

У Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику збереглося вісім рисунків Яна Грейма, сім із яких виконані на екзаменах у Петербурзькій академії мистецтва. Це навчальні рисунки простим олівцем, створені у підкреслено академічній манері, у класицистичному стилі. Гіпсові фігури: Гермес з Діонісієм (8 квітня 1878 р.) [] та Венера Мілоська (21 березня 1880 р.) []; штудії натурників: дві композиції з двох фігур (19 квітня 1880 р. [], на другій дата обірвана []) та три однофігурних композиції (22 грудня 1879 р. [], 23 лютого 1880 р. [] та 20 грудня 1880 р. []). Кам'янецькі і Краківський рисунки поєднують однакові характерні риси – підпис автора у рельєфній ахроматичній манері і яскраво-червоний штамп: П.А.Х. худож. екзамен., дата (Петербургская академия художеств, художественный экзамен, дата). Упродовж перебування в Петербурзі, частково для насущного хліба, частково для виконання вправ у техніці рисунку, копіював твори майстрів, зокрема іспанських. Останній кам'янецький рисунок – це погрудний портрет Антонія Й. Ролле (1881 р.), який вже не містить червоних штампів академії мистецтв. Він виконаний з натури олівцем у класицистичній, майже живописній манері, підписаний й датований самим автором []. У портреті друга батька досконало передані інтелект, жвавність, шляхетність А. Й. Ролле, його рішучість, людська гідність та порядність. Фактура матеріалу сюртука підкреслена великими, неспокійними але майстерними штрихами, портрет побудований на контрастах світла й тіні та фактурних поверхонь.

Ян Грейм активно малює олійними фарбами, аквареллю, створює рисунки жирною крейдою та олівцем. Його роботи – це образи і шкиці релігійного змісту:

Заручини Пресвятої Діви Марії, св. Йосиф з Дитятком Ісус, Хустка св. Вероніки, св. Петро оздоровлюючий сліпого, Зняття з хреста, Христос у гробі, св. Антоній (два останніх для вірменського костелу у Кам'янці); часто малював портрети відомих у Кам'янці осіб; активно ілюстрував (9 картонів для музичного твору Ф. Давида «Пустеля», 5 до поеми «Поділля» М. Гославського) та ін.

«Kiosy» у 1884 році помістили дереворити Ф. Шиманського, створені за рисунками Яна Грейма («Отроків», «Дністровські пороги», «Могили над Дніпром» і «Ладава», а також «Панівці над Смотричем») [, с. 101-102]; портрет молодого художника був включений у список авторів – художників, які співпрацюють з журналом. Кілька творів Яна, виставлених у 1883 році у Мюнхені і Варшаві, у 1887 році у Кракові (перша велика вистава польського мистецтва), у 1898 році на ретроспективній виставці у Варшаві, сформувало про нього думку, як про митця з живою уявою і професійною технікою. Львівська художня галерея має композиції «Вид замку над морем» (олія), «Два вершники в бою» (олія, 1884), «Голова пса» (акв., 1876), «Історична сцена», «Герб» (акв.), «Штудії людини» (акв.), альбом з 8 рисунків з 1884 року, комплект з 38 рисунків періоду 1872-1885 (серед яких автопортрет 1881), 5 рисунків з дитинства [, с. 469]. У лютому 1885 року Ян повернувся до Кам'янця під родинний дах і там 3 грудня 1886 року молодий, повний найпрекрасніших надій, закінчив своє життя.

Наймолодшим з Греймів був Фелікс. Влітку 1887 року батько задумав вислати його до Варшави, до школи при залізничних варшавсько-віденських курсах. Він так постановив за порадою найближчих друзів. У Варшаві справою Фелікса зайнявся Кароль Бейер, хоча в думках був проти цього задуму. До залізничної школи важко було дістатися: Фелікс закінчив 1 клас класичної гімназії у Кам'янці, а школа, про яку обрав для нього батько, існувала радше для синів працівників-залізничників.

З кореспонденції неясно відчувається, чи має батько з Феліксом якісь виховні проблеми, Бейер же передбачав, що у Варшаві вони радше зростуть, ніж зменшаться. Остаточо М. Грейм висилає Фелікса до Варшави у серпні 1887 року. Бейер ним займається, хоча його до себе з причини тісного помешкання прийняти не може. Нарешті Фелікс влаштовується на станції у родички Грейма, пані Штольцман. Завдяки посиленій діяльності Бейера, Фелікс Грейм був прийнятий до приватної реальної школи професора Панкевича, директора 4 державної гімназії у Варшаві, розташованій по вулиці Маршалковській [, с. 194-196].

Про характерні риси особистості М. Грейма та відношення до людей, що зверталися до нього по допомогу, свідчить наступний факт. В одній з виданих у Польщі статей, ілюстрованих знімками Грейма, описуючи фортифікаційні споруди Кам'янця-Подільського, автор – Зенон Петкевич пише: «Завдяки ввічливості п. Михайла Грейма, опікуна карної осади, нам вдалося зблизька придивитися до цих пам'яток» [, с. 150]. Це означає, що Грейм особисто приймав і показував мандрівникам місто та околиці, наповнені пам'ятками спільної історії та спадщини і говорить про гостинність та доброзичливість, а також бажання допомогти, віддаючи у розпорядження автора публікації власні знімки.

У цій родині почалися нещастя одне за другим. Восени 1879 р. помирає батько Михайла. Кілька місяців пізніше – стрий і брат. 20 січня 1890 р. умирає Октавія Грейм. У збірці фото, надісланих Е. Ожешковій, одна з фотографій представляє двох молодих жінок біля гробу. Підпис: «Кам'янець-Подільський. Над могилою братів і матері». Це Модеста і Вергілія [ ].

Михайло Грейм помер 2 січня (15 січня за новим стилем) 1911 року на 83 році життя. У Кам'янці-Подільському він прожив 59 років (1852-1911) і був відомий як член Подільської Церковної Історико-археологічної, кам'янецький старожил, нумізмат і антиквар. Кам'янець-Подільському музею М. Грейм подарував у 1903-1905 роках 62 негативи та 62 фотографії пам'яток і видів Кам'янця, значна кількість

цих знімків зберігається й тепер у історичному музеї-заповіднику [, с. 4]. Його поховано на Польськофільварецькому кладовищі, що знаходиться на Нігинському шосе. Місце поховання було зруйновано у 1935-38 роках.

Таким чином, ретельно зібрані біографічні дані про особистість фотомитця дають можливість констатувати, що Михайло Грейм був виключно порядною людиною, батьком великої родини, про яку дбав і піклувався до кінця життя, вірним другом для близьких йому людей, доброзичливим помічником у великій справі вивчення регіональних особливостей історико-культурної та мистецької спадщини Поділля.

Отже, М. Грейм – талановитий фотограф-художник, пристрасний збирач пам'яток мистецтва, а також цікава, активна та всебічно обдарована особистість, завдяки своїм здібностям та невтомній праці відзначився у багатьох сферах діяльності й увійшов в історію Кам'янецьчини та Поділля в цілому.

Список використаних джерел

1. А. П. (Прусевич). М. О. Грейм / А. П. (Прусевич) // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1911. – Вип. XI. – С. 411-413.
2. Баженов Л. В. ALMA MATER подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть) : наукове видання. / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 416 с.
3. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. ГРЕЙМ Михайло Йосипович / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький // Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського : політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини : Історичні нариси. – Вип.1. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003 – С. 52-56.
4. Козлова Н. Об'єктивом Грейма / Н. Козлова // Прапор Жовтня. – 1990. – 7 липня.
5. КПДІМЗ. – КВ-[номер невідомий]. – Грейм Я. Навчальний рисунок. Гермес з Діонісієм (8 квітня 1878 р.).
6. КПДІМЗ. – КВ-[номер невідомий]. – Грейм Я. Навчальний рисунок. Композиція з двох фігур. 19 квітня 1880 р.
7. КПДІМЗ. – КВ-19299. – Грейм Я. Навчальний рисунок. Композиція з двох фігур. Дата невідома.
8. КПДІМЗ. – КВ-19300. – Грейм Я. Навчальний рисунок. Венера Мілоська. 21 березня 1880 р.
9. КПДІМЗ. – КВ-19301. – Грейм Я. Навчальний рисунок. Однофігурна композиція. 20 грудня 1880 р.
10. КПДІМЗ. – КВ-19302. – Грейм Я. Навчальний рисунок. Однофігурна композиція. 22 грудня 1879 р.
11. КПДІМЗ. – КВ-19303. – Грейм Я. Навчальний рисунок. Однофігурна композиція 23 лютого 1880 р.
12. КПДІМЗ. – КВ-50104. – Грейм Я. Погрудний портрет Антонія Й. Ролле. – 1881 р.
13. КПДІМЗ. – КВ-51900. – Грейм М. Wielmożnej Pani Honoracie Zabrockiej w dziein Imienin 12 Stycznia 1875 z życzeniem zdrowia i pomuńlpnoъsi od Greima z familij№.
14. Назаренко Є. Кам'янецькі митці Михайло та Іван Грейми / Є. Назаренко // Подільські вісті. – 1993. – 25 листопада.
15. Паравійчук А. Від друкаря – до вченого : Наші славетні / А. Паравійчук // Прапор Жовтня. – 1979. – 10 лютого. – С. 4.
16. Фидлер Ф. Портретная фотография / Ф. Фидлер. – М., 1960 – 170 с. : ил.
17. Щепанський С. Друкар-фотограф Михайло Грейм : Фотолітописці Кам'янця / С. Щепанський // Кам'янець-Подільський вісник. – 1997. – 12 квітня. – С. 7.
18. BUJ (Biblioteka Uniwersytetu w Jodzi). – Sekcja Rkkopisyw. – Dar Elizie Orzeszkowej od Michaia Greima z Kamiecca Podolskiego w 25-lecie pracy pisarskiej. – 1891-1892. – J fot II 114 (a, b, c, d). – Greim M. Foto Michaia Greima. – 27 stycznia 1892 // Greim Michai.
19. BUJ. – J fot II 113. – Greim M. Nad mogiі№ braci i matki // Kamieniec Podolski.

20. BUJ. – J fot II 87. – Greim M. Pierwszy Model rysunkowy mego ukochanego a zgasiego syna Jasia MG // Ī ydzi.
21. Garztecki J. Mistrz Zapomniany : O Michale Greimie z Kamiecca / J. Garztecki. – Krakow, 1972 r. – 408 s.
22. MNK (Muzeum Narodowe w Krakowie). – sygn. III r.a. 6895, 1880 r. – Greim J. «Iwan Grodny». – Rysunek 32,5 x 47,5.
23. Pietkiewicz Z. L№dem i wod№ / Z. Pietkiewicz // Tygodnik Illustrowany. – Warszawa, 7 wrze¶nia 1895 r. – nr 36. – 149-150 ss.
24. Rolle (Dr. Antoni. J.) Paniowce nad Smotryczem / (Dr. Antoni. J.) Rolle // „Kiosy”. – nr. 763. – t. XXX. – S. 101-102.
25. Siownik artystow polskich i obcych w Polsce dziaiaj№cych : malarze, rze¶biarze, graficy. Zespyi redakcyjny : Jolanta Maurin-Biaiostocka i in. – OSSOLINEUM. – T. II. – C. 468-469.

The article is devoted to the personality of M. Grame who worked on the territory of Eastern Podillya in the second half of XIX century and his family circle.

Key words: family, photograph, studio, photo-collage, monument, format.

УДК 78:061.237(09)

Ярова М. В.

СПІВАЦЬКА ОСВІТА НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПОДІЛЛЯ ДУХОВНОГО СПРЯМУВАННЯ КІНЦЯ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті дається короткий аналіз співацької освіти закладів Поділля духовного спрямування кінця ХІХ початку ХХ ст.

Ключові слова: школи, гімназії, освіта, Поділля.

Духовні навчальні заклади православного відомства Поділля, як показує вивчення архівних та інших джерел кінця ХІХ початку ХХ ст., мають багату і досить цікаву історію, на жаль, ще далеко не досліджену. Діяльність духовних навчальних закладів православного відомства у Подільській губернії знайшла певне висвітлення в українській історіографії, хоча якраз в історії музичної освіти їй приділялася менша увага. Вона зацікавлювала, передусім, церковних діячів, вчених, а також дослідників-краєзнавців, які досліджували період розвитку другої половини ХІХ ст. та ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (до 1917 р.) на Поділлі, як і в цілому в Східній Україні, склалась і діяла ціла мережа середніх і початкових духовних навчальних закладів православного відомства, що перебували у віддані Святого Синоду, а на місцях – єпархіальної училищної ради. Їй підпорядковувалися такі навчальні заклади як Кам'янець-Подільська духовна семінарія, Тульчинське єпархіальне училище, духовні (чоловічі і жіночі) училища, більше 10 церковно-вчительських шкіл, майже 2 тисячі церковно-парафіяльних шкіл і шкіл грамоти (останні діяли на Поділлі до початку 1908-1909 навчального року) та ін. Зокрема, Кам'янець-Подільське св. Іоано-Предтеченське братство, виконуючи місію християнської благодійної діяльності, утримувало в губернському центрі двокласну школу – притулок для хлопчиків сиріт і дітей бідних батьків з ремісничими класами для навчання столярному, токарному і чоботарському ремеслам, а також утримувало особливу жіночу, однокласну церковно-парафіяльну ремісничу школи та тимчасові літні ясла для дітей бідних робітників [1, с. 81].

У ХІХ ст. співацька наука в навчальних закладах України не регламентувалася спеціальними програмами та обов'язковими вимогами, тому і посідала вельми скромне